

Eesti NSV valitsemine stenogrammides – objektiivsus ja terviklikkus?

Kaljo-Olev Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Kirjastus Varrak, Tallinn, 2005. 359 lk.

Okupatsioonivõimude käe läbi palju kannatanud eesti rahval aitas lähiajaloo tundmine ja uurimine väärtustada iseolemist ja hinnata vabadust. Viimastel aastatel on kasvanud huvi Nõukogude perioodi ajaloo vastu ning valminud on küllaltki palju huvitavaid uurimistöid. Teemadering on olnud lai ning, mis äärmiselt tähtis, on uuritud nii poliitilist kui ka mentaalseid ajalugu.

Nõukogude riigi ja ühiskonna juhtimisel mängis olulist rolli kommunistlik partei, mille kõrgemad organid suunasid ja kontrollisid totalitaarse riigi poliitikat ja jälgisid riigivõimuorganite tegevust. Liiduvabariikide kommunistlikud parteid olid ainult üleliidulise kommunistliku partei territoriaalorganisatsioonid ja tsentraliseeritud poliitika elluviijad kohtadel. Nii üleliidulisel kui ka kohalikul võimul olid oma tasandid. Võimupüramiidi tipp oli üsna kitsas. Okupeeritud Eesti võimu tipus asus EKP KK¹ büroo, mille liikmed valiti keskkomitee poolt. Keskkomitee koosseisu valis partei kongress, mis oli kommunistide esindusorgan. EKP KK büroo liikmeid oli kesktlbi 11 ning neid võib tituleerida kohalikeks tippkommunistideks. Okupeeritud Eestis nimetati esmakordselt EKP KK koosolekut 9. septembrist 1940 EKP KK büroo istungiks. Alles teisel koosolekul 12. septembril kinnitati keskkomitee koosseis ja valiti keskkomitee liikmete hulgas EKP KK büroo. Kuna keskkomiteed ei valinud kongress, siis olid eelpoolnimetatud organid moodustatud partei põhikirja vastaselt. Aga kes sellest sovetiseerimisprotsessi alguses ikka hoolis.

Kaljo-Olev Veskimäe raamat Eesti NSV

valitsemisest käsitleb EKP KK büroo tegevust perioodil 1944–1956. Autor ei ole seadnud eesmärgiks kirjutada EKP ajalugu, vaid uurida büroo istungite põhjal Eesti NSV juhtimist EKP KK büroo poolt, “lähtudes oletusest, et ENSV-I pidid olema mingisugusedki riigi tunnused” (lk. 13). Olulisemaks allikaks on büroo istungite stenogrammid, mis on ajaloolaste poolt siiani suuremalt jaolt läbi uurimata. Julgen oletada, et ainuüksi läbitöötatud stenogrammid hõlmavad paarkümmend tuhat lehekülge. Pole kahtlusi, et autor on teinud materjali tutvustamisega ära väga tänuväärse töö, sest stenogrammid annavad olulist teavet ENSV kohaliku poliitika tagamaadest, otsuste vastuvõtmise mehhanismist ja parteiladvi omavahelistest suhetest. Peale selle avalduvad stenogrammides totalitaarse ajastu võimuladvi ehk valitseva eliidi hirmud, ebainimlikkus, hoolimatus rahva ja ühiskonna suhtes, lõimitamine ülemuste ees, võimuvõitlus ja kättemaksuiha langeva konkurendi suhtes. Siiski ei tohiks EKP KK büroo istungite stenogramme nõukogude perioodi ajalooallikatenä ülehinnata, sest nad kirjeldavad eeskätt arutelusid büroo otsuste vastuvõtmisel. Üsna tihti ei leia päevakorrapunkti arutamise kohta stenogrammidest peale otsuse vastuvõtmise fakti muud lisainformatsiooni. Ilmselt oli küsimus juba varem ära otsustatud. Peale selle ei ole stenografeeritud kõiki büroo istungite päevakorrapunkte. Seetõttu arvab siinkirjutaja, et stenogrammid ei anna päris terviklikku ja objektiivset pilti ei Eesti NSV valitsemisest ega EKP KK büroost.

Arvustatav raamat koosneb kahest osast: sissejuhatusest ja EKP KK büroo istungite kirjeldusest. Sissejuhatuses peatub autor mitmetel teemadel, nagu kommunistliku partei olemus, EKP KK büroo, nomenklatuur, julgeolek, ÜK(b)P² KK Eesti büroo, kompromiteerivad materjalid, ja ENSV juhtivatel tegelastel. Teises osas kirjeldatakse büroo istungeid, mida autor nimetab “etteastumisteks”. Raamatus on kokku 162 “etteastumist”, mis on esitatud kronoloogiliselt. Reeglina kirjeldatakse “etteastumises” ühte büroo istungi päevakorrapunkti (autor on loendanud novembrist 1944 kuni 1956. aasta lõpuni 28 601 büroo päevakorrapunkti), kuid raamatu kasutamist ja üksikute teemade jälgimist lihtsustavad viited ka teistele “etteastumis-

¹ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee. 1952. aastani kasutati partei nimekuju EK(b)P – Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei.

² Kuni 1952. aastani ÜK(b)P – Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei ja seejärel NLKP – Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei.

tele". Uurimistöös on toodud ära ajavahemikus 1944–1954 EKP KK büroo liikmeteks olnud kommunistide loetelu.

Kaljo-Olev Veskimäe raamatu hindamisel tuleb põhimõtteliselt nõustuda Erkki Bahovski arvamusega, kes nimetab seda "pigem teesillutajaks aastatesse 1944–1954 kui mingiks lõplikuks uurimuseks".³ Kahtlemata ei saa EKP KK büroo istungite stenogrammide valikulisel kirjeldamisel ka nõuda põhjalikku ja argumenteeritud käsitlust Nõukogude Eesti valitsemise kohta. EKP KK büroo kõrval mängisid kohalikul tasandil Eesti NSV valitsemisel oma osa ka ministrite nõukogu ja selle büroo ning ülemnõukogu ja viimase presiidium ja julgeolekuorganid. Konstateerides, et Veskimäe käsitus ei pretendeeri teaduslikule uurimistööle, oleks siiski oodanud suuremat täpsust EKP KK büroo liikmete nimekirjas (lk. 107–112). Autor on nimekirja koostamisel tuginenud üksnes büroo istungite protokollidele, kus olid kirjas koosolekust osavõtjad. Seetõttu ei selgu raamatust, millal keegi tegelikult büroo koosseisu kuulus. Vastavalt partei põhikirjale "valiti" EKP KK büroo liikmed keskkomitee pleenumul. EKP KK büroole pühendatud uurimuses oleks kindlasti oodanud büroo liikmelisust kuupäevalise täpsusega. Tõsi, üksikute juhtumitega osaleti keskkomitee liikmete heakskiiduta büroo istungitel ning formaalsete protseduurideni oodati kuni pleenumi kokkukutsumiseni. Raamatus käsitletaval perioodil olid nendeks üksikud EKP KK sekretärid. Ilmselt on autor just büroo istungiprotokollidele tugineva meetodika tõttu unustanud nimekirja lülitada EKP KK I pleenumul 20. jaanuaril 1956 büroosse valitud Balti laevastiku komandöri V. Tšerokovi nime. Balti laevastiku komandörid kuulusid büroo koosseisudesse 1961. aastani. Kindlasti oli üks kuulsamaid nendest Vladimir Tributs, kes oli büroo liige 1941 ja 1945–1947.⁴ Veskimägi seevastu kinnitab, et büroo protokollide kohaselt oli Tributs büroo liikmekandidaat (lk. 111). Kaks ebatäpsust esineb julgeolekutegelase Boris Kummi kohta. Autor on unustanud märkida, et Kumm kuulus büroo koosseisu juba 1940. aastal (lk. 109) ning büroo liikmete üleslugemisel pärast EK(b)P V kongressi 1948. aastal on samuti Kummi

nimi jäetud nimetamata (lk. 218). Mõistagi kuulus EKP KK büroo koosseisu 1940. aastast ka ENSV Ülemnõukogu presiidiumi esimees Johannes Vares, mitte aga 1941. aastast, nagu väidab autor (lk. 111). Ametiühingutekelase Leonhard-Friedrich Illissoni puhul jääb mulje, nagu oleks ta kuulunud büroosse 1956. aastani, kuigi tegelikult oli ta büroo liige 1959. aastani (lk. 108).

Raamatus esinevad korduvalt mitmete tippkommunistide ja ka mõne reakommunisti nimed. Eraldi äramärkimist väärib EKP KK I sekretäri Ivan (Johannes) Kābini isik. Veskimägi ei püüa Kābini tegevust õigustada, pigem vastupidi, Kābini tegevust ja tema etteastumisi hinnatakse äärmiselt kriitiliselt. Paraku kaldub autor pahatihti teise äärmusesse, oletades, et Kābinil oli juba 1940. aastate keskel kindel plaan Karotamm kukutada ja astuda tema asemele. Siinkirjutaja ei püüagi eitada vastuolusid ja ilmset ebasõmpaatiat Karotamme ja Kābini vahel. Veskimägi paneb Kābinile 1940. aastate keskpaigast süüks "täielikku isetegevust" (lk. 38, 163), väites, et tal oli propaganda- ja agitatsiooni osakonna juhataja asetäitjana oma aparaat kompromiteerivate materjalide kogumiseks. Kābin olevat loonud selle tarvis ka spetsiaalse ametikoha kultuuri, teaduse, kunsti ja trükisõna kaadrite sektoris, mida juhtis Antonina Konsa. Esiteks ei ole võimalik, et Kābin sai tegutseda keskkomitee teadmata, ning teiseks ei olnud Kābinil vähimatki pistmist eelpoolmainitud sektori loomisega. Nimetatud sektor kandis 1946. aastani nime "kultuuri ja hariduse kaadri sektor" ning see ei asunud Kābini alluvuses, vaid oli kaadriosakonna üks paljudest sektoritest. Olgu märgitud, et kaadriosakonna üheks ülesandeks oligi töötajate kohta taustaandmete kogumine ning sellega tegelesid ka näiteks partei- ja komsomolikaadrisektor, tööstuse ja transpordi kaadri sektor jt. Kaadriosakond allus kuni selle likvideerimiseni 1948. aastal EKP KK kaadrisekretärile. Mis puutub Kābini "trusse abilisse" Antonina Konsasse (vt. lk. 163 jj., 185), siis tundub võimalik, et nad olid nii lähedased, nagu Veskimägi oletab. Lisaks sellele ei lastud Konsat 1947. aastal pärast Kābini⁵ lahkumist EKP KK aparaadist töölt lahti, vaid ta koondati seoses järjekordse EKP KK struktuurimuuda-

³ E. Bahovski. Sõjajärgne aeg peidab endas mitut ajalootemat. Postimees 03.02.2006, nr. 28 (4604).

⁴ Vt. ka: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koost. ja toim. Enn Tarvel. Tallinn, 2002, lk. 628 jj.

⁵ Kābin oli 1947–1948 EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituudi direktor ja 1948. aastast EKP KK sekretär.

tusega, kui kultuuri ja hariduse kaadri sektor hoopistükis kaotati. Antonina Konsa polnud ka edaspidi Käbini protežeeritav, sest pärast Käbini tõusmist keskkomitee I sekretäriks vires Konsa ikka invaliidide kooperatiivide nõukogu presiidiumi esimehe ametikohal, kuhu ta 1947. aastal määrati. Ei tundu ka eriti usutav, et Ivan Käbinil võimaldati keskkomitee sekretärina NLKP KK nõusolekul 1948. aastast töötajaid ümber paigutada ainuisikuliselt, teiste "büroolaste" arvamust küsimata (lk. 54).

Büroo "etteastumiste" tutvustamisel peatatakse korduvalt Anna Brandti isikul, kelle kaebkirjad Moskvasse ENSV juhtkonna vastu olid kahtlemata EK(b)P KK VIII pleenumini viinud protsesside katalüsaatoriks 1950. aastal. Anna Brandt oli tüüpiline isiklike solvumiste ajendil tegutsev intrigaan, kellesuguste naiivsust ja järjekindlust Moskva võimukoridorides "õigel" momendil vajati ja hinnati. Kahjuks kasutab autor Brandti isiku ja tegutsemismotiivide analüüsi ja arusaadava kirjeldamise asemel teaduslikule uurimistööle võõraid, aga teatrikunsti kaunistavaid mefistolikke dialooge (lk. 204, 218–225). Brandti kirjadest huvituva ajaloohuvilisele tuleks pigem soovitada asjalikku Olaf Kuuli artiklit, millele Veskimägi paraku ei viita.⁶

Kaljo-Olev Veskimäe populariseeriv ajalookäsitlus pakub peale uue ainese ka palju seesugust, millest on korduvalt varem kirjutatud Eestis ja väljaspool Eestit. Kolmanda "etteastumise" (lk. 117 jj.) juures võiks küsida, kas ainult ENSV-le võimaldati aastatel 1944–1946 kalendri nihutamisega muuta jõulupühad puhkepäevaks. Täpsemal uurimisel selgub, et sarnaselt toimiti ka näiteks Leedus, kus 1945. aastal palus rahvakomissaride nõukogu ja kohalik keskkomitee nihutada puhkepäev 23. detsembrilt 25. detsembrile. Kusjuures otsus tuli

arutlusele ÜK(b)P KK poliitbüroos.⁷ Jõulupühade puhkepäevaks muutmisel on peatunud ka mahukas monograafias Riho Altnurme⁸ ning pühade liikumist on kirjeldanud lühidalt oma magistrیتöös Kaarel Piirimäe, kes toetub Riigi-arhiivi (ERAF) allikatele.⁹

Kohati jääb mulje, et autor on kasutanud erialakirjandust valikuliselt. Küllaltki pealiskaudset kirjeldust Beria poliitika refleksioonist Eestis oleks täiendanud kahtlemata Tõnu Tannbergi põhjalik käsitlus Beria reformidest 1953. aastal.¹⁰ Arvatavasti on autoril just Beria rahvuspoliitika mittetundmise tõttu lipsanud ka teksti ekslik väide, nagu oleks EKP KK II sekretär Vassili Kossov olnud Beria toetaja ja kutsutud Moskvasse Beria kukutamise ja arreteerimise tõttu (lk. 109, 287). Kossovi lahkumise ajaks oli NLKP KK Beria initsiatiivil võtnud vastu otsused lõunanaabrite Leedu ja Läti küsimuses, mis muu hulgas märkisid "leninlik-stalinliku rahvuspoliitika" ebaõnnestumist neis piirkondades ja rõhutasid rahvusaadri edutamise vajadust.¹¹ 1953. aasta juunis olid juba lõunanaabrite partei keskkomiteede venelastest II sekretärid asendatud põlisrahvustest kommunistidega ning Kossovi ettevalmistused lahkumiseks olid täiesti ootuspärased. See, et Kossov lahkus vahetult enne Beria kukutamist, võis olla seotud asjaoluga, et Eesti kohta oli Moskvast otsus alles valmimas.

Rohkem oleks oodanud taustainformatsiooni ideoloogiavaldkonna otsuste ja nende tagajärgede kohta. Ühes "etteastumises" (lk. 175 jj.) nimetatakse näiteks ÜK(b)P KK otsust 14. augustist 1946 ajakirjadest Zvezda ja Leningrad, kuid otsuse sisu jääb paraku kirjeldamata.¹² Mainitud teema puudulik kirjeldus ei ole siiski mingi erand. Stalini perioodi kultuurielu kohta on hiljuti Tartu Ülikoolis kaitstud põhjalik

⁶ O. Kuuli. Kaks kljaunznikku EK(b)P sisevõitluses (aastad 1949–1952). – Tuna 2005, nr. 2, lk. 151–155.

⁷ Vt. ÜK(b)P KK poliitbüroo istungi protokoll 47 19. detsember 1945. – Politbjuro CK RKP(b)-VKP(b) povestki dnja zasedanij. Tom III. 1940–1952. Katalog. ROSSPÈN, Moskva, 2001, lk. 412.

⁸ Siinkohal viidatud 2001. aasta trükile: R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2001, lk. 223 jj.

⁹ K. Piirimäe. Nõukogude Liidu poliitika Ida-Euroopas 1944–1949. Magistrیتöö. Juhendaja: T. Tannberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo osakond. Tartu Ülikool, Tartu, 2005. lk. 30. <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2005/b17430689/piirimae.pdf> (14.02.2006).

¹⁰ T. Tannberg. "Lubjanka marssal" Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimast: Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal. – Tuna 1999, nr. 3, lk. 22–37; nr. 4, lk. 56–70; nr. 5, lk. 42–52.

¹¹ T. Tannberg. "Lubjanka marssal" Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimast: Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal. – Tuna 1999, nr. 3, lk. 28–30.

¹² Vt. eesti keeles: ÜK(b)P Keskkomitee otsused "Ajakirjadest "Zvezda" ja "Leningrad"", "Draamateatri repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks", "Kinofilmi "Suur elu" ja "V. Muradeli ooperist "Suur sõprus"". Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1953.

magistritöö¹³ ning viimastel aastatel on valminud mitmeid lühemaid uurimistöid, kuid Veskimägi toetub järjekindlalt üksnes büroo stenogrammi-dele ja üksikutele juhuslikele dokumentidele.¹⁴

Käesolevas arvustuses ei saa ka läbi ilma Lä-tita. 1944. aastal moodustati ÜK(b)P KK poolt kõigi kolme Balti liiduvabariigi jaoks partei keskkomiteede juurde ÜK(b)P KK bürood, mis pidid abistama noori liiduvabariike sovetiseeri-mise läbiviimisel (maareform, võitlus kodanliku natsionalismiga).¹⁵ Veskimäel on õigus, et Mosk-va otsustas ÜK(b)P KK Eesti ja Leedu bürood asutada märksa varem kui Läti büroo (lk. 100 jj.). Arvatavasti toetub ta Geoffrey Swaini artiklile ÜK(b)P KK Läti büroost, kus tööpoolest väide-takse, et lätlased lootsid otsuse edasilükkamist.¹⁶ Kuid väide, et Läti juhtkond tegutses Eesti omast otsusekindlamalt ja avameelsemalt ning suutis oma tegutsemisega ÜK(b)P KK Läti büroo asu-tamise lükata edasi 1944. aasta detsembri lõppu, kuna Eesti jaoks oli see moodustatud novembris, ei ole siiski tõestatud. Läti büroo moodustamise hilisemat aega mõjutas muu hulgas ka sõjate-gevus. Punaarmee vallutas Riia alles oktoobris ning aasta lõpul tehti tohutuid jõupingutusi sakslaste väljatõrjumiseks Kuramaal, kuni rinne lõpuks enam-vähem stabiliseerus.

Lõpetuseks olen sunnitud peatuma viitami-sel. Tõenäoliselt esineb kõikides uurimistöödes üksikuid ebatäpseid viiteid, mis kindlasti ei mõjuta uurimistöö väärtust ega häiri selle ka-sutamist. Veskimäe raamatu sissejuhatavas osas, kus on toodud üpris rohkesti hinnanguid ENSV valitsemisega seotud küsimustele, viidatakse peamiselt arhiiviallikatele. See sunnib viiteid pis-teliselt kontrollima. Lk. 76 on viide 2 Karl Säre iseloomustusele 1943. aastast. Viidatud säilikus (ERAF f. 1, n. 1, s. 1) asuvad EK(b)P Harjumaa 1941. aasta parteikonverentsi materjalid, aga Karl Säre isikut need ei puuduta. Samal lehekül-jel (viide 3) väidetakse, et raamatus “Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisat-

siooniline struktuur 1940–1991” kirjutatakse, et 1941. aastal Eestist evakueerimisel olevat Balti laevastiku admiral Vladimir Tributsi käsul lastud maha või olevat laevaga “Volodarski” põhja läinud teiste hulgas Johannes Lauristin, Adolf Pauk ja Vladimir Botškarjov. Viidatud raamatu ühele autorile jääb arusaamatuks, kust pärinevad Veskimäe andmed, sest midagi taolist selles raamatus ei kirjutata.

Kokkuvõttes tahaksin märkida, et Kaljo-Olev Veskimäe uurimistöö näol on tegemist huvitava ja vajaliku informatsiooniga sõjajärgse Stalini valitsemisperioodi uurimiseks.

Olev Liivik

¹³ T. Kreegipuu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. Magistritöö. Juhendaja: T. Tannberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti ajaloo õppetool. Tartu Ülikool, Tartu, 2005. <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2005/b17633059/kreegipuu.pdf> (14.02.2006)

¹⁴ Vastava perioodi kohta ja Veskimäe käsitlusega haakuvad näiteks: Ü. Tuulik. Stalin, Leberecht, Käbin ja Tuglas. – Looming 2000, nr. 8, lk. 1247–1251; R. Veidemann. Kohandumise kool. Valmar Adamsi juhtum. – Kohandumise märgid: [artiklikogumik]. Tallinn, 2002, lk. 40–54; S. Olesk. ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Kohandumise märgid: [artiklikogumik]. Tallinn, 2002, lk. 99–120.

¹⁵ Vt. ka Tõnu Tannbergi arvustust: T. Tannberg. Kuidas ja kelle abil valitseti ENSV-d. – Akadeemia 2003, nr. 7, lk. 1486–1494.

¹⁶ G. Swain. “Cleaning up Soviet Latvia”: The Bureau for Latvia (Latbro), 1944–1947. – The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Edited by Olaf Mertelsmann. Tartu, 2003, lk. 66.